

SALLUSTIOS ÁLLAMFORMAI

ÉS

A GÖRÖGÖK POLITIKAI IRODALMA.

SCHVARCZ GYULA

I. TAGTÓL.

(Olv. a II. osztálynak 1884. deczember 9-dik ülésén)

BUDAPEST, 1885.

KIADJA A M. T. AKADÉMIA.

Az államtudomány történelmi fejlődésének kritikai méltatásához óhajtok járulni egy rövid adalékkal ma, midőn a m. tisztelt Akadémiának Sallustios byzanti bölcselő államformaelméletét bemutatom. Első pillanatra meddő tárgy, alig méltó behatóbb államtudományi buvárlatra: ámde közelebből tekintve, gazdag az messzeható tanulságokban. Nem mintha azon légkörből, a melyben Sallustios élt, a mi korunk egyáltalán vigaszt meríthetne; de azért, mert ránk szállott művének jellegző mozzanatai következtetéseket engednek nekünk a jóval korábban élt gondolkodók elveszett könyveinek természetére, és az összehasonlító kritika világánál nagyban kitágítani igérkeznek azon fogalmakat, melyeket magunknak a görögök politikai irodalmának terjedelméről alkotni úgyszólván hagyományosan megszoktunk volt:

Sallustios neve alatt egy bölceleti munka maradt fenn, mely mint ilyen, már a XVII. században, s azóta is meglehetősen figyelmet ébresztett. ¹⁾ Foglalkoztak vele a theologok is: nem csoda, hisz szelleme oly közel jár a keresztyénségéhez. Ezért Athanasius Kircher arany-könyvecskének, aureus libellusnak nevezi azt a maga »Oedipus Aegyptiacus«-ában, ²⁾ Bartholomaeus Tortollus pedig nem győzi eléggé magasztalni annak erkölcsi fenségét és igazságfejtő világosságát annyi pogány sötétség közepett. A mű címe: Περὶ θεῶν καὶ κόσμου. Az istenekről és a világegyetemről. Huszonegy fejezetre oszlik, és felöleli nemcsak a metaphysikának, theologiának és ethikának fontosabb kérdéseit, de egy egész külön kis fejezetet szentel a politikának is, a mennyiben 11-dik fejezetében az

¹⁾ Első kiadását — sajtó útján — Ieo Allatius latin fordításával és Lucas Holstenius jegyzeteivel Gabr. Naudaeus eszközölte Rómában 1630.

²⁾ Kircher: Tom. II. Oed. Aegypt. p. 172.

államformák természetével foglalkozik. Szerzője, mint im most hallók, Sallustiosnak nevezi magát; a ránk szállott kéziratok φιλόσοφος díszmelléknévvel tisztelik meg, nem annyira tán, hogy súlyt fektessenek bölcselői hírnevére, mint inkább azért, hogy megkülönböztessék Sallustios Ochloidorostól, a ki szintén a byzanti korszaknak egyik nevezetessége.

De hát ki volt tulajdonkép a mi Sallustiosunk, az előttünk fekvő könyvnek, a Περί Θεῶν καὶ νόμων szerzője?

Reálphilologiai hírálóink sokáig nem tudtak eligazodni: de most már, úgy látszik, fölül áll e kérdés minden tünődésen.

Nem az a Sallustios irta e könyvet, a ki a hatodik században mint erkölcsbíró sophista lőn emlékezetessé, hanem az a Sallustios, a ki 362-ben eparch, 363-ban consul és Julian Apostata császár meghitt barátja volt.

Amaz, a hatodik századbeli Sallustios, a kynikosok tanfelekezetéhez tartozott; emez, a mi szerzőnk, a platonikosokéhoz. A kynikos Sallustiosról Damaskios, illetve Photios, majd Suidas és Simplicios tartottak fenn némi adatokat. ¹⁾

E kútfők szerint atyja Basilides, Syriából származott, anyja, Theoklea, Emesából. Fiok eleve jogi tanulmányokkal foglalkozott, és Ennoiosnak volt tanítványa a sophistikában. Dicsszomja azonban Alexandriába vonta, hol több évet töltött, és mint meglehetősen öntelt bölcselő tért vissza Athénbe. Azt olvassuk róla, hogy beutazta az egész akkor ismert világot, még pedig lábmez nélkül, gyalog, és hogy könyv nélkül tudta Demosthenesnek összes politikai beszédeit. Maga is irt beszédek, még pedig — mint állítják — nagyon tisztult ódon nyelven. Azt azonban, hogy bölcséleti műveket is irt volna, minő az előttünk fekvő, nem olvassuk sehol.

E mű határozottan platon tanokra vall: a kynikos Sallustiosról pedig azt írják, hogy meg akarta a platonikosok iskoláját dönteni. Szerzőnk áhitatos kegyelettel szól a Gondviselésről, és nem ejt el szólamot, a mely csak némileg is élczelődési viszketegre emlékeztetne. A kynikos Sallustios, ha hihetünk kútfőinknek, maró gúnyból táplálkozott, és még az isten-tagadóknak is oly élczekkel felelt, hogy szintén szikráztak bele

¹⁾ Photius Cod. 242. (Damasc. Vit. Isid.) Suidas v. Σαλλούστιος, ἄπληγος, Ἀθηναῖος, Ζήνων, Μακεδόνος. Simplic. in Epictet. p. 90.

az emberek szemei. A mű, melyről szólok, előkelő izlésű gondolkodóra vall: Basilides fia embergyűlölő volt, és úgy élt, mint egy marakodó koldus, a ki Sinope bölcsét kívánja utánozni. Suidas *ὀφλοδιδόρος*-nak nevezi őt, tehát azt akarja mondani, hogy nagyon szerette a csöcselékét szidalmazni; sőt Suidas tovább megy, és ebbeli hajlamát ephesosi Herakleitoszal hozza kapcsolatba, — nem tagadom, oly körülmény, a mely, tekintve az előttünk fekvő műnek ítéletét a timokrátiáról, bizonyos irányban még némi sejtelmeket találna ébreszteni: ámde az előttünk fekvő mű, mint látni fogjuk, a maga gyűlöletét a timokratia iránt, részint Platonból, részint a fennálló hatalom legfőbb kezelője iránt személyes elkötelezettségéből¹⁾ meríti. Basilides fia egész életén át Platon és felekezete ellen küzdött, és természete mindenre rávitte inkább, csak nem a hízlegésre. Ha figyelmesen végig olvassuk e művet, nem titkolhatjuk magunk előtt, hogy bizonyos gyöngédség ihlete fuvall annak fejezetein keresztül. A kynikos Sallustiosnak mindenről volt fogalma, csak nem a gyöngédségről. Azt mondja felőle Damaskios, hogy szokása volt merészen beletekinteni az emberek szemébe, és azután azoknak, a kiknek szembogarában és pilláiban bizonyos tüneteket vett észre, mindezeknek nagyon is gyöngédtelenül azt szokta jósolni, hogy erőszakos halállal fognak kimulni. Szerfölött kiméletlen és bárdolatlan lehetett ez a kynikos Sallustios: ez tűnik ki kuffőinkből. Simplikios az ő önsanyargatási viselkedéről olyasmit jegyzett föl, a mi határos az örültséggel. Azt mondja róla, hogy izzó parazsat tett fedetlen testére, hogy megtudhassa, mennyi ideig lesz képes annak perzselő hevét kiállani? E mű szerzője udvari ember, a kinek életvidor világnézelete kizár minden önsanyargatást. Nem kíváncsi ő fénytelt kényelemben élvezett életörömei közepett az izzó parázs perzselő hevére: a hevélyek, melyeket a császári udvar termeinek szönyegein vagy illattelt bizalmas fülkéiben átérez, ezen hevélyek édes mámorral töltik el őt, és engesztelékenységre hangolják az emberek gyarlóságai iránt. Nem; az előttünk fekvő munka szerzője nem lehet a kynikos Sallustios. Megértette ezt már Pagnaninus Gauden-

¹⁾ J. alább.

tius; nyilvánkozott ez érdemben az újabb kritika, és kétséget kizáró érvekkel mutatta ki, hogy e mű a két byzanti Sallustios közül nem lehet másé, mint a platonikosé.

Fogadjuk el ezt, mint bevégzett irodalomtörténeti tény, és lássuk, minő adatok állnak hát rendelkezésünkre a platonikos Sallustios ¹⁾ életrajzából?

Julian Apostata császár korában virágzott. 362-ben eparch, 363-ban consul; nagy befolyást gyakorolt ezen eszmedús uralkodóra és annak irodalmi működésére. Nem vette föl a keresztyénséget, de Theodoretos tanuskodása szerint, mégis megmentette azon keresztyének életét, a kiket Julian, a keresztyénségnek ezen bölcsekedő, kérlelhetetlen ellensége, keresztre akart feszíttetni.²⁾ Julian nagyra becsülte az ő barátságát. Neki ajánlotta negyedik beszédét, mely a Napnak dicsőítését foglalja magában; hozzá czímelte leveleit. Ausoniusnál,³⁾ egy röpke versben van megörökítve az ő irodalmi sikere:

»Sallustio plus conferent libri tui
Quam consulatus addidit.«

Általában jelentékeny tekintélynek örvendhetett. Nemcsak Hilarius püspök, kit az egyház szentjei közé emelt, irt hozzá Dioskuros ellenében; még a Codex Theodosianusban is ott áll az ő neve, mint a kinek czíméhez fontos törvények intézvék.⁴⁾

Emnyi az mindössze, a mit felőle biztosan tudunk. Valószínű, hogy a lexikographoknál uémely adatok ő rá és nem a kynikosra vonatkoznak: de ezt föld-~~ben~~ nem tartozhatik jelen értekezés keretébe.

¹⁾ Eunapiosnál hibásan áll Σαλοβτιος. Codin némely codexében Σαλιτιον. Hsl. e. Sallustii Philosophi libellus de Diis et Mundo, I. C. Orellius, Turici, 1821.

²⁾ Theodoret. L. III., c. 11.

³⁾ Anson. Prof. Burdegal. Orelli 192.

⁴⁾ Sallustios életrajzának kibuvárlására a legbiztosabb támpontokat bizonyára a Theod. Cod. és Julian irodalmi hagyatéka fognak nyújthatni. I. Erudit. Benedictinor. ad Hilar. prolegomena 19. — Sallustios műve a bölcselet történetirői és kritikusai részéről elég gyakran méltattott; kevesbbé foglalkoztak fenjelzett politikai fejze-tével az államtudomány történetének méltatói. Hsl. e. Henkel és Hildenbrand műv. Paul. Janet.: Histoire de la Science politique és Rob. v. Mohl: Gesch. der Saatsw.

Műve, a »Περὶ θεῶν καὶ κόσμου« 21 fejezetre oszlik. Szól az istenekről, a hitregékről, a végokról, a világgyetem természetéről, örökkévalóságáról, az észről és a lélekről; vallja a lélek halhatatlanságát, hisz a gondviselésben; értekezik az erényről és az erkölcsi rosszról, az erkölcsi rossz eredetéről, valamint arról is, hogy mért nem nyerik el a gonoszok mindjárt büntetésüket? Szól az istenek haragjáról, az áldozatokról; a lélek vándorlásáról, és művét annak hirdetésével fejezi be, hogy boldogok ez életben és a síron túl csak a jók lehetnek. E közben van egy külön fejezete, melyben az államformákról értekezik.

Bennünket a jelen értekezés keretében természetesen csakis ezen fejezet érdekelhet. Halljuk tehát, hogyan nyilatkozik az államformákról. Ime a szöveg:

»Περὶ ὀρθῆς πολιτείας καὶ ψυχῆς.«

»A jó és a rossz államról.«

»Καὶ αἱ πολιτεῖαι δὲ κατὰ τὴν τριμέρειαν γίνονται τῆς ψυχῆς. Az államformák pedig azon háromrészsűségnek felelnek meg, a melyet a lélek magában foglal. εἰκόσι γὰρ οἱ μὲν ἄρχοντες τῷ λόγῳ, οἱ δὲ στρατιῶται τῷ θυμῷ, οἱ δὲ δῆμοι ταῖς ἐπιθυμίαις. Azok, a kik uralkodnak, ugyanis, az észre vallanak, a katonák a kedélyre, a néptömegek pedig az indulatokra. Καὶ ὅπου μὲν κατὰ λόγον πράττεται πάντα, καὶ ὁ πάντων ἄριστος ἄρχει, βασιλεία γίνεται — és ugyan királyság van ott, hol minden dolgot észszerűleg hajtanak végre, és hol az uralkodik, a ki valamennyi közt a legjelesebb, — ὅπου δὲ κατὰ λόγον τε καὶ θυμὸν πλείους ἐνὸς ἄρχουσιν, ἀριστοκρατίαν εἶναι συμβαίνει — aristokrácia van ott, hol egynél többen nemcsak az ész, de a kedély követelményei szerint uralkodnak — ὅπου δὲ κατὰ ἐπιθυμίαν πολιτεύονται, καὶ αἱ τιμαὶ πρὸς τὰ χρήματα γίνονται, τιμοκρατία ἢ τοιαύτη πολιτεία καλεῖται — timokrátiának pedig az oly állam neveztetik, a melyben az indulatok befolyása alatt kormányoznak, és az államhivatalok betöltéséhez a vagyonfok adja meg a képesítvényt: ἐναντία δὲ, βασιλεία μὲν τυραννίς, ἢ μὲν γὰρ μετὰ λόγου πάντως, ἢ δὲ οὐδὲν κατὰ λόγον ποιεῖ — ellenkezője a királyságnak a tyrannis, mert míg amaz, t. i. a királyság minden dolgát észszerűleg intézi, emez — t. i. a tyrannis — mitsem cselekszik észszerűleg — ἀριστοκρατία δὲ ὀλιγαρχία ἐστὶ ὡς οἱ ἄριστοι

ἀλλ' ὀλίγοι κἀριστοὶ ἄρχουσι. — Az aristokratia ellenkezője az oligarchia, mivelhogy ebben — t. i. az oligarchiában — nem a legjobbak, hanem a csekélyszámú legrosszabbak uralkodnak; — *τιμοκρατία δὲ δημοκρατία, ὅτι οὐχ οἱ τὰς οὐσίας ἔχοντες, ἀλλ' ὁ δῆμος κέρως ἐστὶ πάντων* — végre ellenkezője a timokrátiának a demokrácia, a hol — t. i. a demokráciában — nem a vagyonnal bírók gyakorolják a felségi jogokat, hanem a nép.«

Eunyből áll mindössze is, a mit a »Περὶ Θεῶν καὶ κόσμου« érintett fejezete az államformákról mond; vegyük hozzá azokat, a mik a tizedik fejezet végén hirdettetnek — *γίνονται δὲ αἱ μὲν ἀρεταὶ ἐκ πολιτείας ὀρθῆς, καὶ τοῦ τραφεῖναι καλῶς καὶ παιδευθῆναι, αἱ δὲ κακίαι ἐκ τῶν ἐναντίων* — az erények a helyes vagy jó államformában tenyésznek, jó nevelés és oktatás folytán, a gonosz erkölcsök pedig az ellenkezőből keletkeznek; vegyük hozzá, mondom, a tizenegyedik fejezethez még a tizedik fejezet végéről e sorokat, és előttünk áll mindaz, a mi a »Περὶ Θεῶν καὶ κόσμου«-ban közvetlenül a politikára vonatkozik. Szegényes egy anyag biz ez; azt mondhatnók, valódi torzképe azon nagy államforma-elméleteknek, a melyeket Platonnál és Aristotelesnél olvashatni; eltekintve azon helytől, mely a nevelés és oktatás befolyását hangsúlyozza, messze alatta marad azon rövid fejtegetéseknek, kitéréseknek is, a melyeket az államformákról Herodotosnál, Thukydidesnél, Xenophonnál, Polybiosnál olvashatni.

Még sem utasíthatjuk el magunktól az alkalmat, mely az előttünk fekvő kis politikai kísérlet kritikai méltatására kínálkozik; hisz már azon körülmény, hogy e mű a byzanti korszak elmeterméke, már maga e bevégzett tény párhuzamokra ösztönözhet bennünket, szemben az ódon görög szabadságnak ugyan e szakba vágó fénytelt irodalmi hagyatékával.

Nem terjeszkedem ki az ily párhuzamok réalphilologiai készülékére: tulmenne ez azon célon, melyre jelen értekezés sem törekszik; e célnak elég, ha az államtudományi kritika számára tudomásul vehetjük az eredményeket. Ezek pedig a következőkben összegezhetők.

Azon államforma-elmélet, melyet az előttünk fekvő mű föllállít, sem nem önálló, sem nem őszinte.

Nem őszinte, mert mint hallók, a királyságot, helye-

sebben monarchiát mint oly államformát állítja oda, a melynek ismérve az észszerű, még pedig a minden tekintetben föltétlenül észszerű uralkodás, az indulatok befolyásának teljes kizárásával. Ily alapon úzni alkotmánypolitikát? ez természetesen fölfogás dolga; ámde gyanút ébreszt ez esetben az egyéni fölfogás tolmácsolójának jóhiszeműsége iránt azon ellentét, melybe ezen elmélet föllállítója ugyanazon fejezet keretén belül a demokratiát helyezi a timokrátiával. Azt mondja a timokrátiáról, hogy abban nem az ész, hanem az indulatok befolyásolják a bizonyos vagyonfokkal bírók uralkodását; szerinte pedig az oly államforma, a melyben az indulatok ezt tehetik, nem lehet jó államforma, nem lehet az egyéb szerinte, mint határozottan *φασλή πολιτεία* vagyis rossz államforma, elfajult államforma. Ha már most a timokratia rossz államforma és a demokratia ellenkezője a timokrátiának, mi következhetnék ebből egyéb, mint az, hogy a demokratia nem *φασλή πολιτεία*, hanem *ὀρθή πολιτεία*, vagyis nem rossz, hanem jó államforma. Hogy illenék azonban ilyesmi össze annak fölfogásával, a ki a monarchia ismérveül a minden tekintetben föltétlenül észszerű uralkodást oly formán hirdeti? Hogy az előttünk fekvő mű szerzője csakugyan nem tarthatja vala a maga lelkének legtitkosabb sejtelmében a demokratiát rosszabbnak a timokrátiánál, ez nem is fog előttünk valótlanszínűnek tetszeni, ha egy pillantást vetünk a méltattunk fejezet végsoraira. Nem foglalnák magokban e végsorok egyetlen oly kifakadásteljes megjegyzést sem a demokratiára vonatkozólag, mint a minőkkel csak imént az előzőkben a másik két *φασλή πολιτεία*-t, már t. i. a tyrannist és az oligarchiát illette volt. A demokratiáról csak egyszerűleg konstatálja, hogy oly államforma, a melyben a felségjogokat a nép gyakorolja. Mintha az oligarchiát, sőt még a timokrátiát is jobban gyűlölné, mint a demokratiát. És ez nem is lehetetlen. Emberbarátias gondolkodása e mű szerzőjének annyira fölötlő, hogy szintén közel jár az evangeliumhoz; igen, Sallustios annyira szívén hordozza vala a gondolat- és lelkiismeretszabadságot, hogy pogány létére — mint hallók — kérve kérte Julian császárt, ne feszíttesse keresztre a keresztyéneket. Másfelől a *βασιλεία*, melyet ő e könyvében oly föltétlenül magasztal, minden inkább, csak nem

oly királyság, oly monarchia, mely a törvények uralmára és a gondolat szabadságra lett volna alapítva. Hisz maga a tény, hogy kérve kellett kérnie az uralkodót, hogy ne feszíttesse keresztre az állampolgárok közül azokat, a kik vallás dolgában máskép gondolkodnak, maga ezen tény bizonyára megértette Sallustiossal, hogy mennyire mentes tulajdonképen az indulatok befolyásától az ily uralkodás, melyet ő föltétlenül és minden tekintetben észszerű uralkodásnak kíván vala, legalább közzétett elméletében, tekintetni. És ha még ez sem vala elég, csak császári pártfogójának, Juliannak egyik szellemes irodalmi termékébe, a »Συμπόσιον«-ba kell vala beletekintenie, hogy a lehető legrikítóbb színekkel lássa maga előtt ecsetelve mindazon koloszszerű észszerűségeket, a melyeket az előtte élt autokrata uralkodók elkövettek volt. Ha tehát Sallustios mindezek daczára a βασιλεία-ról egész általánosságban ily magasztalólag nyilatkozik; ha ő még csak meg sem kísérti különböztetni, Aristoteles¹⁾ példájára, a monarchia különféle válfajai közt: akkor, legyünk meggyőződve, nem egyébnek tulajdoníthatjuk ezen annyira megdöbbenő eljárását, mint adott helyzetével szemben az őszinteség hiányának. Igen, az ő helyzete, mint íróé, épen nem volt független. Julian, mint hallók, magas állami hivatalokra emelte, sőt barátságának leggyöngédebb zálogaival halmozta el; saját műveiből néhányat hozzá intézett; egyik beszédét pedig épen neki ajánlotta. Eunyi fejedelmi kegygyél szemben Sallustios azután egészen elérékenyült; tartózkodott művében a monarchia különféle válfajainak megérintésétől: mert nagyobb szolgálatot vélt tehetni császári jótevőjének, barátjának az által, ha egyszerűleg az általánosításnál marad, és a βασιλεία-t tekintet nélkül válfajra, térre, időre, föltétlenül magasztalja. Ne gondoljuk azonban, hogy Sallustios ezen államforma elméletét saját magából merítette.

Azon hat államforma, melyeket fölállít, ott van már Platónnál²⁾ és Aristotelesnél.³⁾ Maga az alapvető megkülön-

¹⁾ Polit. III, 9, 11. IV, 8—9. Hsl. szerzőnek »Polit. elemek« című művét: előszó és »Elem. der Polit.« 1—27.

²⁾ Plat.: Republ. I, 28, Politic. p. 427.

³⁾ Arist.: Polit. III, 5. Hsl. e. »Pol. elemek i. h., továbbá On-

böztetés az ὀρθή πολιτεία és a ψαύλη πολιτεία közt legalább is oly régi, mint Platon Πολιτεία-ja (I, 45. kv. II.). Herodot (Thalia, 80. kv.) még nem ismeri azt; Aristoteles is erre alapítja a maga osztályzását, jó államformákul ismervén el a βασιλεία-t, ἀριστοκρατία-t és a censusra alapított πολιτεία-t, mint a melyek a közjót — τὸ κόνιον συμφέρον — tartják szem előtt, és elfajult, helyesebben tán eredeti természetektől eltérő államformákul — παρεκβάσεις — a τυραννίς-t, ὀλιγαρχία-t és δημοκρατία-t,¹⁾ mint a melyek nem a közjót, hanem az illető uralkodó egyénnek, osztálynak vagy tömegnek egyéni javát munkálják mindenek fölött.

A τυμοκρατία, mint emlékezni fogunk, nem szerepel mint külön államforma Aristoteles »Πολιτικά«-jában, de igenis e műszóval jelzi Aristoteles a vagyonosabbak uralmának fogalmát egy másik művében, az Ἠθικά-ban. Xenophon πλουτοκρατία-ról beszél, τυμοκρατία helyett, midőn Sokrates tanát ismerteti.²⁾

A legnagyobb befolyást Sallustiosnak ezen egész államforma elméletére, természetesen, Platoni gyakorolta. Már maga a τριμέρεια, a háromrészi lélekről szóló tan, melyre Sallustios államformáit alapítja, már maga ezen tan olybá tükrözi vissza byzanti bölcselnök egész morphologiai gondolkodását, mint egy csaknem vak buzgalommal ragaszkodó tanítványnak kegyeletteljesen hirdetett szellemközösségét nyolczadfélszáz évvel az előtt élt mesterével.

Természetesen nem az a platoni tan sugárzik itt elének, a melyet a »Πολιτεία«-ban, a »Πολιτικός«-ban, »Νόμοι«-ban megörökítve találunk, hanem azon elmecemete, mely a neoplatonikusok burjántelt kertjében virágzott föl. Platonra³⁾ vall azonban az alapgondolat, bármennyire valljon is Sallustios egész eszmeköre sokkal inkább bölcséleti válrokontságot a Proklosék, Chalkidiosék és Plotinosék észjárását előkészítő diadochi anyaggal, mint közvetlenül azon eszmékkal, melyeket

cken: »Die Staatslehre des Aristoteles,« II. és II. ii. h. — Bradley és Barthélemy Saint Hilaire: Politique d'Aristote, 146. kv. II.

¹⁾ Polit. III, 5. l. f.

²⁾ Memorab. L. szerző. »Elem. d. Pol.« 2.

³⁾ L. alább.

a *Τίμαιος*-ban és a *Πολιτεία* negyedik könyvében ¹⁾ tárgyunkra vonatkozólag olvashatni. Tehát nem a kelet-római császárság államjogi természete fejti meg az előttünk fekvő könyv szerzőjének e sajtó szerű államforma tanát, hanem saját egyéni ragaszkodása egyfelől a neoplatonikosok tanfelekezetéhez, másfelől pedig egy oly uralkodóhoz, kinek, ha nem is helyes úton járó, de mindenesetre emelkedett szelleme, nagyszerű tervei és odaadásteljes barátsága Sallustióst egészen meghatották volt. Mert hogy a byzanti korszak még magában véve nem kényszerítette a saját politikai gondolkodóit ily államforma elméletre szükségkép, ez megérthető azon fölfogásból, melyet az államformákra vonatkozólag más byzanti politikusok tolmácsolnak. Csak Theophylaktos, byzanti szerzőt említem, a kinek a királyi nevelésről irt művében, ²⁾ pl. a demokratia mint helyes,

¹⁾ Plat. Rep. VIII. és IV, p. 449, 453 sqq. ed. Henr. Steph. Proklos (I, 11) a »Timaeus« illető helyéhez ezeket mondja: εἰ γὰρ εἰθελος πᾶσαν μὲν τὴν πόλιν ἀνάλογον τῷ παντὶ κόσμῳ τάττειν, οὐ γὰρ που μικρὸς μὲν κόσμος ἄνθρωπος, ὅχι δὲ μικρὸς ἢ πόλις κόσμος; τέμειν δὲ εἰς δύο πᾶσαν αὐτήν, τῇ τε ἄνω πόλει καὶ τῇ κάτω, καὶ τὴν μὲν τῷ οὐρανῷ, τὴν δὲ τῆ γῆν ἐπιπροκειμένου πάντως ἂν εἴδους θεοκρίτων τὴν ἀναλογίαν· ἐπει καὶ κατὰ τὴν εἰς τρία τομὴν λόβους ἂν, ἐν μὲν πόλει τὸ θηρικόν, τὸ πολεμικόν, τὸ φυλακτικόν ἐν δὲ ψυχῇ, τὸ ἐπιθυμητικόν, ὃ δὴ τὰς χρείας ἐμπορίζει τοῦ σώματος, τὸ θυρικόν, ὃ πᾶν τὸ τοῦ ζώου λυμάντιον ἀνατέλλειν τέτακται, ὁμοφροσύν τὸ ἐν ἡμῖν ἄρμον, καὶ τὸ λογικόν, ὃ φιλόσοφόν τε ἔστι κατ' οὐσίαν καὶ βασιλικόν τῆς ὅλης ἡμῶν ζώου stb. — Hsl. e. Chalcoïd. p. 326. Érdekes tudomásul venni Plotinos szavait is (Ennead. IV, 4, 17: ἀλλ' οὐκ ἐν πολλῷ θορόβῳ ἐκκλησίας ὁ ἄριστος τῶν συμβούλων εἰπὼν οὐ κρατεῖ, ἀλλ' οἱ χείρονες τῶν θοροβούτων καὶ βουόντων, ὃ δὲ κἀθηται ἡσυχίᾳ οὐδὲν ὀνηθεῖς ἡττηθεῖς δὲ τῷ θορόβῳ τῶν χείρωνων, καὶ ἔστιν ἐν μὲν τῷ φαιλοτάτῳ ἀνδρὶ τὸ κοινόν, καὶ ἐκ πάντων ὁ ἄνθρωπος κατὰ πολιτείαν τινὰ φαυλὴν ἐν δὲ τῷ μέσῳ ἐν ἧ πόλει καὶ χρεῖττον τι κρατῆσει δημοτικῆς πολιτείας οὐκ ἀνάτου οὐσης, ἐν δὲ τῷ βελτίονι, ἀριστοκρατικόν τὸ τῆς ζωῆς ψεύγοντος ἦδη τὸ κοινόν τοῦ ἀνθρώπου, καὶ τοῖς ἀμείνοσι διδόντος, ἐν δὲ τῷ ἀρίστῳ τῷ χωρίζοντι ἐν τὸ ἄρμον καὶ παρὰ τούτων εἰς τὰ ἄλλα ἢ τάξεις, οἷον διττῆς πόλεως οὐσης, τῆς μὲν ἄνω, τῆς δὲ τῶν κάτω, κατὰ τὰ ἄνω κοσμομομένης, ἀλλ' ὅτι γε ἐν τῇ τοῦ παντός ψυχῇ τὸ ἐν καὶ τ' αὐτὸν καὶ ὁμοίως ἐν δὲ τοῖς ἄλλοις ἄλλως, καὶ δι' αὐ, εἴρηται. — Mind ebből bőven megérthetni azon morphologiai észjárás fegyvelmezett kényszerűségét is, melynek Sallustios 11-dik fejezete ad akaratlan kifejezést. Hsl. e. Zeller: Die Philosophie d. Griechen V, 1. alább.

²⁾ Theophylact.: Instit. Regia II, 6, 47 ed. Possini: ἀλλὰ γὰρ δεῦρο καὶ μάνθανε βασιλείας τύπον, ὡς οἷον τε συντομώτατον, τρεῖς εἰσι πο-

azaz közhasznú államforma világíttatik meg, és csak ennek elfajulása az *ὀλιγοκρατία* azon tömeguralom, melyről Theophylaktos kárhoztatólag nyilatkozik.

Sokkal fontosabb az a tanulság, melyet a görögök politikai irodalmának terjedelmére nézve vonhatunk le az előtünk fekvő mű szerkezetéből.

Sallustios műve a maga egész tartalmában minden inkább, csak nem politikai mű; már címe »Περὶ θεῶν καὶ κόσμου« — »Az istenekről és a világegyetemről« — jelzi, hogy ez egy tervszerűleg bölcsészeti munka, lényegénél úgy, mint címénél fogva közel rokontermészetű az ódontság nagy gondolkodóinak azon elveszett vagy legfőlebb töredékekben ránk szállott műveivel, a melyek legtöbbszörre Περὶ φύσεως-, Περὶ κόσμου-, Περὶ τοῦ παντός-, Περὶ τοῦ ὄλου-, Περὶ τοῦ ὄντος- és efféle címeket viseltek. E művek is átkarolták többnyire az egész világegyetemet, és egyúttal az egész erkölcsi világot, szintúgy — mint a Sallustiosé, sőt a réalphilologia már régen sejtette s rész-

λατειῶν στάσεις καθολικώτεραι ὢν ἢ μὲν μοναρχία καὶ ἐννόμος καὶ βασιλεία καλεῖται, βίας οὐδα μὲν καὶ στήριγμα κατὰ τὸ ἔτυμον τοῦ ὀνόματος, ἢ ὁ ἐκ πολλῶν μὲν ἀρχόντων, ἐνομοτάτων δὲ τούτων συντίθεται ἀριστοκρατία ταυτὴ τὸ ὄνομα, ἢ δὲ τις τοῦ δήμου παντός συνδρομὴ πρὸς τὴν τῆς πολιτείας διαίτησιν, ἣν δημοκρατίαν ὀνομάσαν. ἀντικαθάρται δὲ ταύταις ἑτεραι τρεῖς τῆς ἀξίας ἐκβαλλόμεναι. καὶ τὴν μὲν βασιλείαν τυραννίς ἐνεθροῦσεν τὴν δ' ἀριστοκρατίαν ὀλιγοκρατία (sic) τοξέσει, ὅταν πλοῦστοί τινες καὶ βίαιαι τοῦς ἀρίστους ὑπακυρόμενοι ἄρχωσι. δημοκρατίαν δὲ ἢ ὀλιγοκρατία ὄρα ἀντιπρόσωπον, συγκροτούμενον τοῦ πλήθους συνέλευσις, ἀνομῶς τε καὶ παντάπασιν ἄτακτος. — Valóban, ily tiszta, világos fogalmakat az államformákról kevés görög politikai munkában találunk megörökítve; Theophylaktosnak, ki, mint ez im közlött soraiból kitünik, egészen higgadt tárgyilagossággal mondja el meghatározását és ítéletét a monarchiáról, — Theophylaktosnak, ki az *ἀριστοκρατία*-t és *ὀλιγοκρατία*-t oly ismérvekkel jellegzi, a melyek kizárnak minden kétértelműséget, Theophylaktosnak már nyelvezete is jóval tisztultabb, szabatosabb és egyúttal tartalmasabb is, mint nem egy hirnevesebb politikai gondolkodó az ódontság fénykorából. A meghatározás, melyet a demokrátiáról ad — *τοῦ δήμου παντός συνδρομὴ πρὸς τὴν τῆς πολιτείας διαίτησιν* — körülményesebben és egyúttal jellegzőbben fejezi ki szavainak rövidege daczára is ezen államforma lényegét, úgy, a mint ez az ódon államéletben megtestesülni szokott, inint akár azon messzekiható meghatározások teszik, a melyek Aristoteles *Πολιτικά*-jának harmadik könyvéből az újabbkori államtudományra öröklöttek.

ben konstatálta is, hogy az ódontság nagy gondolkodóinak e művei kiterjeszkedtek, többek közt, a politikára is.

Én azt hiszem, Sallustios művének kritikai méltatása oly világitásba helyezi ama nagy gondolkodók hasonló műveinek természetét, melyet az államtudomány kritikai történetírása többé nem ignorálhat.

Ha Sallustios ennyire tüzetesen foglalkozhatott »Az istenekről és a világegyetemről« címzett művében az államformákkal: mért ne adhatnánk hitelt azon forrásainknak, a melyek szerint a legrégebb görög bölcselek közül az úgynevezett $\varphi\upsilon\sigma\iota\zeta\omicron\upsilon\kappa$ -ok pl. ephesosi Herakleitosztól le egész mileti (vagy athenei?) Archelalos koráig, és még ezen innen is, egyetlen, rendszerint $\Pi\epsilon\rho\iota\ \varphi\upsilon\sigma\iota\zeta\omicron\upsilon\kappa$ -, ion tájnyelven $\Pi\epsilon\rho\iota\ \varphi\upsilon\sigma\iota\zeta\omicron\upsilon\kappa$ -nak címzett művekben nemcsak a kosmikus ismeretkör tárgyával, nemcsak az erkölcsi világrend kérdéseivel és mindkettőnek végokával, ha úgy tetszik, Whewell nyelvén szólva, palaitiologiájával foglalkoztak, hanem közölték gondolataikat az államról, az államformákról, az alkotmányokról s törvényekről szintén?

Nem állítom én azt, hogy okunk volna különbségtétel nélkül valamennyi ódon görög bölcseleknek elveszett művében ily politikai elemeket sejtteni; eleai Zenonnak vagy samosi Melissosnak töredékeiben aligha is találnánk valaha oly nyomokra, melyek ilyesmire következtetni engednének. Ámde, ha minden egyes concret esetet tüzetes vizsgálódásunk tárgyává teszünk, kritikánk minden további nehézség nélkül földerítheti a pozitív politikai vonatkozásokat.

És ezen nincs is igen mit csodálkoznunk. A buvárlati anyagnak egyes tudományágak szerinti elkülönítése, osztályozása, földolgozása csak később kezdődik; az ódon görög $\varphi\upsilon\sigma\iota\zeta\omicron\upsilon\kappa$ -ok szellemi élete nem ismerte még e kategoriákat, fölölette az egész anyagi mindenséget, és hozzá még az ember egész szellemvilágát, és egy nagy közös ezim, $\Pi\epsilon\rho\iota\ \varphi\upsilon\sigma\iota\zeta\omicron\upsilon\kappa$ vagy $\Pi\epsilon\rho\iota\ \zeta\omicron\upsilon\sigma\mu\omicron\upsilon$ alatt szokta lerakni gondolkodásának összes eredményeit. E mellett sokan amaz ódon bölcselek közül tevékeny részt vettek hazájok kormányzásában, sőt mint akragasi Empedokles, az alkotmányozásban is: mért utasítanók tehát el magunktól azon sejtelmeket, melyeket bennünk az ő politikai gondolkodásukra vonatkozólag az alexandriai korszak scho-

liastáinak, commentatorainak, lexikographjainak hiradásai ébresztenek? Ott van mindjárt ephesosi Herakleitos. E nagy gondolkodó az ötödik század elejéről.¹⁾ Nagyön jól értesült kutatóból, alexandriai Clemensből tudjuk,²⁾ hogy Herakleitos csakis egyetlen egy művet irt *Περὶ φύσεως* (ionul *Περὶ φύσεως*) cím alatt, a melyben kifejtette a maga egész bölcsesletét. Művének egyes töredékei határozottan politikára vonatkoznak. »Többet ér egy állampolgár, a ki jelesebb a többinél, mint tőzezernyi tömeg.«³⁾ — »Nem tudják, hogy a tömeg gyarló, és a jelesek csak kevesen vannak.«⁴⁾ — »Van is nekik eszök! Van is nekik értelmök! A tömeg dalnokaira hallgatnak és a gyűlevész népet fogadják el tanító mesterökül.«⁵⁾ — »Nem tud a demokratia a legjelesb állampolgárnak sem engedelmelkedni, nem tűri a kitünőbb egyéneket.«⁶⁾ — »Kell, hogy a nép úgy küzdjön a törvényért vagy a törvény alapján, mint küzdeni szokott a hástýákon.«⁷⁾ — Ilyes és ezekhez hasonló han-

¹⁾ L. Bernays és Lassale tüzetes monogr.

²⁾ Clem. Alex. Stromat. V, 571.: *περὶ φύσεως*, Diog. Laert. IX, 5, 2: *περὶ φύσεως*. A *Μούσα* (Diog.) második cím. *Ἰώδες Μούσα* hst. e. Plat. Sophist. 242. D. — *Ἰώδες Μούσα* i. h.

³⁾ Theodor. Prodr. (hsl. e. Diog. Laert. IX, 16: *ὁ εἰς μύρια παρ' Ἡρακλείτῳ, ἐὼν ἄριστος ἦ*.

⁴⁾ Frag. 71: *οὐκ εἰδότες, ὅτι πολλοὶ κακοὶ ὄντες δὲ ἀγαθοὶ* (Procl. Alcib. 255.

⁵⁾ Clem. Stromat. V, 576: *τίς γὰρ αὐτῶν (τῶν πολλῶν) νόσος ἢ ζῆλος; δῆμων ἀειδαῖσι ζῆπονται καὶ διδασκάλῳ γέροντα ὀφίλῳ*. (Ezen töredéket az előzővel rendszerint egybekötte találjuk, l. m.)

⁶⁾ Strabo XIV, 1, 15, Diog. Laert. IX, 2: *ἄξιον Ἐφεσίους ἕβηδὼν ἀπαγγεσθαι* z. t. λ.

⁷⁾ Frg. 18; Clem. Stromat. IV, 478; Frg. 19: *μάλιστα γὰρ τῶν δῆμων ὑπὲρ νόμου ὄντος ὑπὲρ τειχέως* (Diog. Laert. IX, 2). A törvények uralmának eszméje tehát e töredékben mutatkoznék a maga legrégibb irodalmi jegyzetében. Aristoteles idézi egy alkalommal Herakleitos művét a maga *Πολιτικά*-jában, és ugyan az V. könyv 9-dik fejezetében, és ugyan a tyrannokra törő összeesküvők kapcsolatában. Ámde azon szavak, melyeket Aristoteles az ephesosi bölcselőnek ajkaira ad, tisztán pszichologiai apophthegmát foglalnak magokban, és így nem alkalmasak arra, hogy belőlök tárgyunkra nézve bővebb értesülést meríthessünk. — Hsl. e. Henkel D. polit. lit. d. Griechen ill. h. és Hildenbrandt: Rechts- u. Staatsphilos. I, i. h., úgyszintén Paul Janet: »Histoire de la Science politique« című műveit. — Hsl. Robert von

gok szólnak hozzánk és jutnak el töredékszerűleg — mint megtört hangok — a késő utókorra Herakleitosnak elveszett nagy művéből. Hogy ez nem ódon értelemben vett *φυσολογία*, sem nem ódon értelemben vett *θεολογία* (vagyis metaphysika), sem nem ethika, hanem valóságos politika: ezt csak az vonatja kétségbe, a ki láthatná, de látni nem mer vagy nem akar. Pedig nemcsak Herakleitos élettörténete nyújt támpontokat mind e töredékek politikai természetének fölismerésére, midőn pl. arról értesít bennünket, hogy Herakleitos Melankomast politikai indokokból rávette, hogy tegye le a tyrannist: hanem kútfőink nyíltan vallják, hogy ¹⁾ Herakleitos művének egyik részében határozottan politikával foglalkozott, ²⁾ sőt Diodotos annyira megy, hogy Herakleitosnak egész művét lényegében az államról irotnak és a *φυσολογία*-t benne csakis példázgatási készülékül óhajtja tekintetni. ³⁾ Ezen utóbbi nézet mindenestre túlzás, de tény, hogy Herakleitos művének egy jelentékeny része — mint kútfőink sejtetik — körülbelül egy harmada, tüzetesen az állami élet kérdéseinek, tehát a politikának volt szentelve. ⁴⁾ Másfelől Herakleitos azért vonatott törvényeket adni az Ephesosbelieknek, mert, mint

Mohl: *Gesch. d. Staatsw.* — Hogy a bölcselet reálphilologiailag iskolázott történetírói minden bámulatra méltó kritikai fáradozásaiak daczára sem igen fektették súlyt ily kérdésekre: ez a dolog természetéből következik; kevesebb érthetők és menthetők az államtudományi irodalom történetének buvárjainál észlelhető mulasztások. Hsl. e szerzőnek: *Aristoteles' Staatsformen und die moderne Staatswissenschaft* című értekezését »Elemente der Politik« című művében, úgyszintén az előszót »Politika elemei« című művéhez.

¹⁾ Clem. Alex. *Stromat.* I, 302.

²⁾ Diog. Laert. i. h. Hls. e. »Aristoteles' Staatsformen und die moderne Staatswissenschaft« m. f. és Oncken: »Die Staatslehre des Aristoteles,« hol azonban mind e mozzanatokat épen nem látjuk figyelembe véve. — L. alább, és szerzőnek »Elem. d. Pol.« 2.

³⁾ Diog. Laert. i. h. Hls. Bernays és Lassale ii. hh.

⁴⁾ Diog. Laert. i. h. L. sz. »Elem. d. Pol.« 2. — Diog. Laert. IX. 2: *διὰ τὸ ἔδη κεκρατῆσθαι τῆς πονηρᾶς πολιτείας τὴν πόλιν — τί ὁ κακιστοῖ, θαυμάζειτε; ἢ οὐ χρεῖστον τοῦτο ποιεῖν ἢ μεθ' ὁμῶν πολιτεύεσθαι;* (Plin. VII, 19.) Clem. Alex. *Strom.* V, 9: *οἱ δὲ πολλοὶ κεκράηνται ὅπως κτήσασθαι καὶ αἰδοῖσθαι καὶ τοῖς αἰσχυρίστοις τῶν ἐν ἡμῖν μετρήσαντες τὴν εὐδαιμονίαν.* — Clem. *Strom.* V, 14: *νόμος καὶ βουλὴ παύεσθαι ἐνός.*

mondja, nagyon mélyen meggyökeredzett már ott a rossz államforma.

Az államtudományi irodalom történetének buvárai egyáltalán nem fektettek eddig súlyt a politikai gondolkodásnak e kora irodalmi maradványaira: ők egyszerűleg azok után indultak, a kik vakon hisznek Aristotelesben. Miután pedig Aristotelesből olyasmit olvastak ki, mintha Stageira bölcse a Platont megelőző időkből csak egyetlen egy politikai író ismerne, t. i. mileti Hippodamost, ¹⁾ Aristoteles tekintélye által fedezve hitték a magok buvárlati kényelmeskedését, és mitsem törődtek azon irodalmi nyomokkal, a melyek a Platon előtti korszaknak más politikai íróira utalnak. Az ily kritika tartathatlan.

Nem én mondom, de Barthélemy Saint Hilaire, ²⁾ hogy Aristoteles nem jár el minden egyes esetben, midőn irodalmi elődeire hivatkozik, vagy legalább azokra hivatkoznia kellene, kellő jóhiszeműséggel. Igen, Barthélemy Saint Hilaire veti ezt szemére Aristotelesnek, Barthélemy Saint Hilaire, a ki pedig korunkban egyik legnagyobb bámulója a *Πολιτικά* szerzőjének. És ez nem fog senkit is megdöbbénteni azon szakértő kritikusok közül, a kik emlékeznek azon incorrect vázlatra, a melyet Platon államáról nyujt Aristoteles a *Πολιτικά* második könyvében; Champagne, Thurot szintén fölismerték már e pontra nézve Aristoteles kritikájának fogyatkozásait, hogy ne mondjam, szándékos ferdtéseit, mint ahogy már Muretus ³⁾ is kimutatta, hogy Hippodamos elméletét sem híven tükrözi viszsza Aristoteles, hanem részben határozottan elferdíti azt, még

¹⁾ Már t. i. chalkedoni Phaleason és argosi Pheidonon kívül, a kik egyébiránt nem annyira írók, mint törvényhozók. L. sz. »Elem. d. Pol.« 2.

²⁾ Barthélemy St. Hilaire: *Politique d'Aristote* préf. 56, továbbá a II, 1. jegyz. és II, 3. jegyz. Az igaz, hogy Pinzger éles bírálatának jelentőségét szelidíteni törekszik a III, 3, 12-hez irt jegyzetében: »Les commentateurs, et Pinzger (p. 14.) surtout ont accusé Aristote d'erreur ou de mauvaise foi dans l'exposé des idées de Platon. On pourrait dire plutôt que la critique d'Aristote est trop sévère (!); mais il ne prête guère (!) a Platon que ce qui se trouve dans le République.«

³⁾ Var. Lect. I, 14; XV, 18. Hsl. e. Barthélemy St. Hilaire, jegyz. 85. l.

pedig oly módon, hogy Vetterio ¹⁾ minden igyekezete daczára sem képes a csorbát helyre ütni.

Tehát még azon esetben is, ha Aristotelesből egyenesen csak azt lehetne kiolvasnunk, hogy Aristoteles csakis Hippodamosot ismeri el Platon előtti görög politikai írónak, még ezen esetben sem volna okunk e kérdésre nézve a mester szavára föltétlenül esküdni. De Aristoteles, nézetem szerint, nem is állít ilyesmit a maga *Πολιτικά*-jában. Aristoteles csak azt mondja, ²⁾ hogy azok közül, kik soha magok activ részt nem vettek a közügyekben, Hippodamos volt az első, a ki arra hagyta magát ragadtatni, hogy kísérletet irt a legjobb állam eszményéről; vagy — más mondattani értelmezéssel — legfőbb annyit mond, hogy Hippodamos, ámbár ő maga sohasem vett activ részt a közügyekben, mégis arra hagyta magát ragadtatni, hogy kísérletet bocsátott közre a legjobb állam eszményéről.³⁾ Ez pedig semmi esetre sem jelenti azt, hogy Aristoteles azt bizonyítaná, hogy a Platon előtti időkben csak egyetlen egy görög, Hippodamos, irt a politikáról.

És csakugyan Aristoteles, bármennyire rávitte is a maga féltékenykedése, elfogultsága vagy egyéb forrásból eredő jó-hiszeműségi hiánya holmi apróbb kritikai fogásokra, mondom, Aristoteles mindezek daczára sem kockáztathatott volna ily jelentékeny fontosságú incorrectséget a maga irodalmi kritikájában. Hisz az ő »*Πολιτικά*«-jának nyolcz könyve, köztudomás szerint, eredetileg nyilvános előadásokra volt szánva: egész serege a tudnivágyó görögöknek hallgatta az ő nagyhirű előadásait; ⁴⁾ még pedig nem csupán kevesbbé olvasott ifjak, hanem

¹⁾ Var. lect. 38. 9. Vetterio azt igyekszik kimutatni, hogy az Aristoteles által méltatott Hippodamos egészen más egyén, mint azon Hippodamos, a kiről Stobaiosnál olvashatni. Hsl. e. Oncken die Staatslehre d. Aristoteles tt. hh. Barthélemy St. Hilaire: Ce qui me semble le plus probable, c'est que Aristote a commis ici une exactitude, comme il en commet une en citant Platon. Jegyz. a 85. l.

²⁾ Aristot. Polit. II, 5, hsl. Oncken, D. Staatslehre d. Arist. tt. hh. Robert v. Mohl: Gesch. d. Staatsw. és szerz. »Elem. d. Pol.« 2.

³⁾ Sajátszerű, hogy Barthélemy St. Hilaire egészen mellőzi még csak megkísérlését is e kérdésnek. L. Pol. d'Arist. 85. és préf.

⁴⁾ L. Oncken: Gesch. d. Staatsl. d. Arist. i. h. — L. sz. Elem. d. Polit. 2. — Hasl. e. Bernays és Stahr. Aristoteleia tt. hh. — Zel.

meglett koru férfiak is, a kik bizonyára bírtak már a Platon előtti görög írókról némi tájékozottsággal. Bizonyára lehettek e nagyszámu hallgatói közt, a kik ismerték, nem mondom a pythagoreus politikusoknak, Ekphantosnak, Archytasnak Gruppe¹⁾ által annyira megtámadott hitelességű, tüzetesen politikát tárgyaló irataikat, de bizonyára ismerhette közölök egyik vagy másik elisi Hippiasnak, athéni Kritiasnak és abderai Demokritosnak politikai műveit. Elisi Hippias már akkor, midőn még Platon gyermek volt, athéni Kritias már akkor, midőn Platon legfőlebb serdülő ifju volt, irtak már a különböző görög államok alkotmányairól; abderai Demokritos pedig, ki 460-ban, tehát három évtizeddel előbb született Platonnál, Thrasyillos²⁾ tanuságtétele szerint, nem kevesebb, mint tizenöt tetralogiát irt, és bocsátott közre, a melyek között nem egy politikával foglalkozott.³⁾ Töredékei Mullach kiadása szerint — kezdve a 189-diktől egész a 215-dikig bezárólag, határozottan politikát tartalmaznak. »A jól kormányzott állam a legná-

ler: Die Philos. d. Griechen in ihrer gesch. Entwicklung, Arist. — Bradley, a liverpooli University College tanára Aristoteles politikájáról föltűnő mérséklettel irt művében e kérdésre szintén nem látszik súlyt fektetni.

¹⁾ Gruppe, berlini tanár, »Kosm. Syst. d. Griechen« szerzője a berlini Akadémia által megkoszorózott művében a pythagoreusok töredékeinek hitelességébe vetett hitet lerombolta ugyan e philologoknál; de annak lehetőségét, hogy már az 5-dik század pythagoreusai csakugyan irtak oly politikai műveket, a melyekből legalább az eszmék Stobaios gyűjteményébe, bármily késő és gyarló átdolgozásban is, de csakugyan átszivároghattak, ennek lehetőségét Gruppe legkevesebb sem volt képes megczáfolni. Hsl. Zeller és Balzer i. h.

²⁾ Diog. Laert. IX, 45. kv.

³⁾ Így pl. azon könyve, melynek czíme így hangzott: Περὶ ἀνδραγαθίας ἢ περὶ ἀρετῆς, a mely művében minden valószínűség szerint az állam kormányzására képesítő állampolgári tulajdonokkal foglalkozott (l. az ἀνδραγαθία fogalmát részben nem annyira Platonnál, mint Demosthenes és egyéb attikai szónokok beszédeiben); továbbá a Ἰσομετρίων ἠθικῶν című, mely Aristoteles Ἠθικῶν-jának példájára szintén tartalmazhatott politikát; helyesebben, nem lehetetlen, hogy Aristoteles is annyival inkább érezhette magát arra indítatva, hogy politikát szőjön Ἠθικῶν-nak czínezett művébe, minthogy már jóval előtte Demokritos is ily cím alatt politikai fejtegetésekbe bocsátkozik vala.

gyobb emberi alkotás — mondja Demokritos, — benne van ebben minden; ha megmentetik ez, úgy meg van mentve minden; ha elromlik az állam, elromlik minden.«¹⁾ — »A szabadsággal együtt jár a szólásszabadság.«²⁾ — »Az uralkodás azt illeti meg, a ki jobb.«³⁾ — »Jobb, ha az értelmetlenek mások által kormányoztatnak, mintha ők magok kormányoznak.«⁴⁾ — »A jognak és az erénynek legnagyobb osztályrészét vívja ki magának, az, ki a hivatalokat a legméltóbbakra tudja ruházni.«⁵⁾ — »A demokratiában a szegénység is annyival jobb annál az állapotnál, melyet az előkelők uralma alatt boldogságnak szoknak nevezni, mint a mennyivel jobb a szabadság a szolgaságnál.«⁶⁾ Lehet, hogy akadnak még ma is bírálók, a kik a magok transcendentalis észjárása szerint mindent látnak e nyilatkozványokban inkább, csak nem politikát. Schleiermacher és Ritter példája mutatja, hogy mi mindenne nem gondol az oly méltató, a ki az államélettel saját maga nem szokott gyakorlatilag foglalkozni; ámde vannak Demokritos töredékei közt olyanok is, a melyek politikai természetét tán még Schleiermacher tanítványai sem lettek volna hajlandók vita tárgyává tenni, ha magokat e töredékeket kissé közelebbről figyelemre méltatták volna.⁷⁾ Ilyen mindjárt azon nagyobb töredék, a melyben a különben jóra való tisztviselők által elkövetni szokott hivatalos hatalommal való visszaélések kérdését fejtegeti Demokri-

1) Frgm. 212: πόλις γάρ εὖ ἀγομένη μεγίστη ὀρθωσίς ἐστι· καὶ ἐν τούτῳ πάντα ἐνι, καὶ τούτου σωζομένου πάντα σώζεται, καὶ τούτου φθειρομένου τὰ πάντα διαφθείρεται. (Stob. Flor. i. h.)

2) Stob. Floril. XIII, 40: οἰκίῳ ἐλευθερίας παρρησίῃ.

3) Stob. Flor. XLVII, 19: φύσι τὸ ἄργειν οἰκίῳ ἐν τῷ κρέσσονι.

4) Stob. Flor. XLIV, 14: κρέσσον ἄρχεσθαι τοῖσι ἀνοήτοισι ἢ ἄργειν.

5) Stob. Flor. XLVI, 45: δίκης καὶ ἀρετῆς μεγίστην μετέχει μοῖραν ὁ τιμᾶς δξίας τάνων.

6) Stob. Flor. XLIII, 42: ἡ ἐν δημοκρατίῃ πενήτη τῆς παρὰ τοῖσι δυνατοῖσι καλυμμένης εὐδαιμονίης τοσοῦτον ἐστι αἰρετωτέρη, ἢ ὅσον ἐλευθερίῃ δουλείης.

7) Hsl. e. Ritter: Gesch. d. Philos. Hogy Ritter, a ki államtudományjal egyáltalán nem, hanem philológián kívül csakis elvont bölcsészettel foglalkozott, nem mutatott ily kérdések iránt érzéket, ezen nincs mit csodálkoznunk. Ugyan ez áll Schleiermacherre nézve, ki már a politikai elmélettel is foglalkozott ugyan, de ezt is à-priori bölcsészettel cselekedte.

tos; ¹⁾ továbbá az, a melyben elitéli az oly államot, a melyben veszélylyel és anyagi megkárosodással jár részt venni a közügyek intézésében; ²⁾ van végül egy oly töredéke is, a melytől tán a legtranscendentalisabb hajlamu kritikus sem fogja elvitathatni a törvényhozási kívánalmakra való vonatkozást, és ez azon töredék, a mely ekkép haugzik: legyen fölmentve minden büntetéstől az, a ki a tolvajt vagy a rablót megöli saját kezével, vagy megöleti mások által, vagy pedig arra adja a maga szavazatát, hogy kivégeztessék. Ez ³⁾ már tagadhatatlanul arra vall, hogy Demokritos a maga irodalmi munkásságában sokkal mélyebben merült bele a politika kérdéseibe, semhogy őt Aristoteles nagyszámu hallgatói előtt egyszerűleg mint oda nem illőt utasíthatta volna vissza a görögök politikai irodalmának kritikai történetéből. Ha tehát Aristoteles a maga Πολιτικά-jában Platon kora előtt csak Hippodamost, és némi kétértelműséggel legfőlebb még chalkedoni Phaleast ⁴⁾ említi, mint a kik irodalmilag is megörökíteni igyekeztek politikai elméleteiket, helyesebben, a legjobb államról való eszményképeiket: akkor ebből nem az következik, hogy Hippodamos művéen kívül az ódonság fénykorában görög-politikai irodalom még nem létezett, hanem csak az, hogy Aristoteles a saját művének tervrajzához képest egyáltalán nem tartotta szükségesnek

¹⁾ Stob. Flor. XLVI, 48: οὐδεμὴ μηχανῇ τῶ νῦν κατασκευάσει βουσιμῆ μὴ οὐκ ἀδικεῖν τοὺς ἀρχοντας ἦν καὶ πάντο ἀγαθοὶ εἶεν οὐδενὶ γὰρ ἄλλῳ εἶσκε ἢ εἰωῦτῶ τὸν αὐτὸν ἐπ' ἑτέροις γίνεσθαι δεῖσι δὲ κως οὕτω καὶ ταῦτα κοσμηθῆναι, οὐκως ὁ μηδὲν ἀδικεῖν ἦν καὶ πάντο ἐτάζει τοὺς ἀδικέοντας μὴ ὑπ' ἐκείνοις γενέσθαι, ἀλλὰ τις ἢ θεομὸς ἢ τι ἄλλο ἀμυνεῖ τῶ τὰ δίκαια ποιεῖντι. — E szó κοσμηθῆναι, kapcsolatban azzal, hogy ὀείσι, mutatja, hogy nem egyébről van itt szó, mint törvényhozási politikáról.

²⁾ Frgm. 205: τοῖσι γρηστοῖσι οὐ συμφέρων ἀμελέοντας τοῖσι (τῶν) εἰωσῶν ἀλλὰ πρήσσειν κ. τ. λ.

³⁾ Stob. Flor. XLIV, 18: κτείνων καὶ ληϊστῶν πάντα κτείνων κτείνων ἀν εἶη, καὶ αὐτοχειρὴ καὶ κτείνων καὶ φήσῃ.

⁴⁾ L. f. jegyz. Oncken: Die Staatsl. d. Arist. tt. hh. Barthélemy Saint Hilaire »projet de constitution«-t emleget Phaleas nevének, melyet némely kéziratok Philolaosnak irnak, kapcsolatában. Részemről azért nem igyekszem Phaleast e helyütt előtérbe tolni, mert korára nézve egyáltalán nincs még megállapodva a kritika; másfelől Barthélemy sincs még megczáfolva, a ki Phaleasban Aristoteles kortársát vélte fölismerhetni.

tüzetesen ráutalni a Platonnál régibb más görög politikai írók műveire is. Hisz a reálphilologiai kritika kimutatta, hogy Aristoteles hasonlíthatatlanul több állatfajt ismert, mint a melyekről említést tesz a »Ζῴων ἱστορία«-ban; épp így megtörténhetett, hogy nagyon is ismerte mind Demokritosnak, mind más régibb bölcseleőknek politikai elméleteit, de nem tartotta szükségesnek azokra hivatkozni.

Ha Pindaros¹⁾ az epinikionok költője még a kocsiverse-nyek és pankratiastai viadalok dicsőítésének alkalmából is elmondhatta a maga nézeteit a legjobb államformáról, — ha Herodot czélszerűnek találta művét, még a persák történetéről szóló könyvét a »Thaliét« is az által fokozni érdekébreztő jelentőségében, hogy ajkaira adott Otanesnek és társainak egy egész kis dramatizált szóváltást a monarchiáról, oligarchiáról és demokratiáról: mennyivel inkább természetes, hogy a saját hazájokban majd törvényhozói, majd archoni, prostatai vagy hadvezéri tisztet viselt régibb nagy görög gondolkodók is, ha nem is önálló műveket, de legalább is önálló szakaszokat szenteltek a politikának azon gyakran egyetlen egy nagy művekben, a melyben úgysis tervszerűleg, mint már nem egyszer könyvek czíme is mutatja, az egész mindenséget át voltak ölelendők? A többé-kevesebbé tömeguralmi, közvetlen önkormányzati élet keretében nem zárkózhattak el a politikai elméletek-től még az oly gondolkodók sem, a kik különben, mint más államból bevándorlott telepedők, új hazájokban szükségkép távol állottak a közügyek gyakorlati intézésétől. Így történt ez, a mint láttuk, Herakleitossal, így történt ez valószínűleg klazomenei Anaxagorassal, és minden kétségen fölül mileti (vagy athéni?) Archelaossal is.

Anaxagoras, Perikles tanítója és barátja, Anaxagoras, a kinek tanaiból Euripides a gondolatszabadságnak annyi nemes ihletét merítette; a kitől a valódi jogegyenlőségre törekvő, s a rabszolgák szellemi tehetségei iránti, nem kevesebb mint szenvedésteljes sorsuk iránti részvétnek annyi elemét kölcsönözte, Anaxagoras idegen volt és maradt Athénben, hol egyetlen nagy művét a »Ἰερί φύσεως«-t (ion Ἰερί φύσεως-t) írta és közre-

¹⁾ Pind. ism. h., mely újabb időkben a német philologok buzgalmából egy egész kis irodalmat támasztott.

bocsátotta. Nem vett, mert nem is vehetett, részt az athéni államéletben, de azért mégis perbe fogták, nemcsak természetbuvárló működéseért, az athéni államvallással ellentétbe helyezkedő irodalmi nyilatkozványaiért, de medismos czímén is, és kevésbe mult, hogy mint persa kémet ki nem végezték. Mi adhatott okot ily fonákul galád föltevésre? Némelyeknél tán az, hogy Klaxomenaiban született; másoknál meg az, hogy a βασιλεία-ról, a királyságról oly értelemben nyilatkozott, mely szerint magára zúdította az athéni demokratia türelmetlenebb hiveit. Igaz, hogy csak egyetlen egy művet bocsátott közre, a Περὶ φύσεως-t, ezt Diogenes Laertios nagyon hiteles forrásra támaszkodva állítja, ¹⁾ és ha mégis Ailianos azt mondja, hogy Anaxagoras a királyságról szóló »Περὶ βασιλείας« czimű könyvében ²⁾ a kiңcsek gyűjtéséről így meg így nyilatkozik, hogy bírjuk akkor mi ezen ellenmondást kibékíteni?

A görög bölcselek töredékeinek érdemes kiadója Mullah azt hiszi, csak az által lehet e kérdést megoldani, ha-hogy nem vonjuk ugyan kétségbe említett Περὶ βασιλείας czimű könyv megjelenését, de fölteszszük, hogy azon Anaxagoras, ki ezen könyvet írta, nem a φυσικός, nem a klazomenei Anaxagoras volt, hanem ennek valamelyik névrokona. ³⁾ Én azonban azt hiszem, Sallustios előttünk fekvő művének méltatása jobban útba igazíthat bennünket. A Περὶ βασιλείας — nézetem szerint — egyik szakaszát képezhette a »Περὶ φύσεως«-nak szintúgy, mint ahogy a »Περὶ ὁρθῆς πολιτείας καὶ σωτηρίας« czimű fejezet Sallustiosnál szintén egyik részét képezi egy oly műnek, mely a Περὶ φύσεως-szal rokon, »Περὶ θεῶν καὶ κόσμου« czímet visel. Hogy pedig nem áll minden analogon nélkül e föltevéssem, mutatja Zeller és Zévort példája, kik a Vitruvius által említett Anaxagoras-féle Skenographiát szintén a Περὶ φύσεως egyik szakaszául hajlandók elfogadni. ⁴⁾

¹⁾ Diog. Laert. I, 16. Hsl. Schaubach: Fragm. Anaxag. és Zévort: Dissert. sur la vie et la doctrine d'Anaxagore 1843. Zeller I, 668.

²⁾ Var. Hist. IV, 14: καὶ Ἀναξαγόρας ἐν τῷ περὶ βασιλείας φησὶ γαλεπὸν γρήματα συναείρεσθαι, γαλεπώτερον δὲ φυλακὴν τοῖς περιθεῖναι. Hsl. e. Menag. od. Diog. L. II, 7, 75.

³⁾ Fragm. Philos. Graec. 245: Haud dubie diversus fuit ille Anaxagoras, cuius de Regno commentationem citat Aelianus IV, 14.

⁴⁾ Vitruv. de Architect. VII, praef. 11. Zeller és Zévort ii. hh.

Politikai gondolkodónak és írónak bizonyúl Sokrates tanítója, Archelaos is. Diogenes Laertios még tán ismerte azon könyvet, melyet Theophrastos Archelaosról irt; ¹⁾ ha ezen könyvben mi lapozhatnánk, bizonyára kiderülne a legnagyobb körülményességgel, hogy mennyire téved Zeller, midőn nemcsak azt vonja kétségbe, hogy Sokrates csakugyan Archelaos tanítványa lett volna, hanem azt is, hogy Archelaos a politikával, sőt egyáltalán az ethika körébe vágó kérdésekkel komolyabban foglalkozott volna. ²⁾

Diogenes Laertios ³⁾ azt mondja, ελεγε δὲ — már t. i. Archelaos — τὰ ζῷα ἀπὸ τῆς ἰκθύος γεννηθῆναι καὶ τὸ δίκαιον εἶναι καὶ τὸ ἀσχηρὸν ὡς φύσει, ἀλλὰ νόμῳ, — hogy Archelaos azt állította, hogy az állatok az iszapból keletkeztek, és hogy a jog és jogtalanság (vagy ha tetszik, az igazságosság és igazságtalan-

— Schoen, az igaz, a Skenographia írójáról szintén az állítja, hogy más Anaxagoras, nem a klazomenei műve, de számbavehető érvekkel egyáltalán nem bír előállani. (Hls. e. Zeller i. h.) — A föntebbi szerint értelmezendő, midőn Anaxagoras azt mondja, hogy »az ő hazája a csillagos ég, és hogy az ő hivatása a csillagok vizsgálása« stb. (Diog. L. II, 7; Aristot. Eudem. Eth. I, 5; Philo In Corrupt. 939; 6; Jamblich. protrept. 9; Clem. Strom. II, 416, Cic. N. D. III, 19. stb.)

¹⁾ Diog. Laert. V, 42.

²⁾ Zeller: Die Philosophie der Griechen in ihrer geschichtlichen Entwicklung I, 718: »Im Besonderen soll er den Ursprung von Recht und Unrecht nicht in der Natur, sondern in der Gewohnheit gesucht haben. Diese Angaben scheinen jedoch nur daraus entstanden zu sein, dass man sich den vermeintlichen Lehrer des Sokrates nicht ohne ethische Philosophie zu denken wusste, und nun die Bestätigung dieser Voraussetzung in Stellen suchte, welche ursprünglich einen anderen Sinn haben; dass Archelaos etwas Erhebliches für die Ethik gethan hat, wird schon durch das Schweigen des Aristoteles, welcher seiner nicht einmal erwähnt, unwahrscheinlich.«

³⁾ I. h. — Zeller: i. h. j.: »Bei Diogenes wenigstens lässt schon die auffallende Verbindung der zwei Sätze über die Entstehung der Thiere und den Ursprung des Rechts und Unrechts vermuthen, dass sich seine Aussage in letzter Beziehung nur auf dieselbe Stelle in Archelaos' Schrift gründet, wie die A. I. angeführte des falschen Originus. Archelaos hatte in diesem Falle nur gesagt, die Menschen seien Anfangs ohne Sitte und Gesetz gewesen, und erst im Laufe der Zeit dazu gelangt, und daraus wurde von späteren die sophistische Behauptung, dass Recht und Unrecht nicht auf der Natur beruhen, gefolgert.«

ság) eredete nem a természetben gyökeredzik, hanem a törvényben.«

Zeller megütközik azon, hogy Diogenesnél az állatok eredetére, és a jog és a jogtalanság eredetére vonatkozó Archelaos-féle elméletek alapgondolatai oly szoros, minden áthidalás nélküli mondattani egybefüggésben állanak egymással, és ebből Zeller azt következteti, hogy Archelaos a maga Περὶ φύσεως című művében korántsem bocsátkozott politikai, illetőleg ethikai kérdések tárgyalásába, hanem egyszerűleg csak annyit mondott, hogy az emberek kezdetben nem ismertek sem erkölcsöt, sem törvényt, hanem csak idővel jutottak el azok ismeretéhez, és hogy e helynek sophistai félremagyarázása folytán következtettek volna belőle oly tanokat, a melyek t. i. Archelaosra egyáltalán nem tukmálhatók.¹⁾ Zeller egyenesen kimondja, hogy az ő meggyőződése szerint azok, kik e helyet félre értették, azon föltevésből indultak ki, hogy Archelaosnak ethikával (illetve politikával) már azért is foglalkoznia kellett, mert hisz Archelaos állítólag a nagy ethikai buvárnak, Sokratesnek tanítója volt, holott Zeller éppen ezt tagadja, hogy Archelaos Sokratesnek tanítója lett volna, tagadja pedig azon okból, mert Zeller kétségbe vonja azt, hogy Archelaos az ethikának valami jelentékeny szolgálatot tehetett volna, hisz — mint Zeller mondja — Aristoteles Archelaosnak e részben még csak nevét sem említi. »Dass Archelaus etwas Erhebliches für die Ethik gethan hat, wird schon durch das Schweigen des Aristoteles, welcher seiner nicht einmal erwähnt, unwahrscheinlich.«²⁾ Bensőségteljes kegyelettel adózom ugyan

¹⁾ Ez erőlködésből kéri a törekvés Sokrates emlékének javára az eredetiségnek lehető legtöbb elemét megmenteni. Pedig Sokrates erre nem szorul; még ha Miletosban született is Archelaos, még akkor sincs mit restelnie Sokratesnek azon politikát, melynek tanfolyamában (már t. i. Archelaostól) részesült; másfelől Sokrates ethikai és politikai reformküzdelve oly nagyszerű marad, hogy fölösleges lenne ily kritikai egyengetés még az esetben is, ha nem ütköznék is oly élesen bele kutfőink tanuságtételébe.

²⁾ Zeller i. h. Hsl. e. sz. »Elem. d. Polit.« 2. — Zeller részéről e kritika annyival inkább meglep, minthogy ő oly szép tanulmányt írt: »Die Vorläufer Darwin's im Alterthum« cím alatt azon görög természetbuvárló bölcselők töredékei fölött, a kiknek, pl. Xenophane-

részemről is Zellernek nagy buvárlati érdemei iránt, de az ily érvelés helyességét egyáltalán el nem ismerhetem. Egészen más dolog politikai kérdésekkel foglalkozni és ismét más dolog az ethikának jelentékeny szolgálatot tenni. ¹⁾ Másfelől, a főnebbiek után Aristoteles hallgatásából Archelaos irodalmi működésének szakias természetére nézve aligha fog érvet meríteni az oly elfogulatlan kritika, mely tudomásul vette, hogy Aristoteles Demokritos politikai fejtegetését sem említi, holott ezen bölcselőnek nemcsak politikát tartalmazó munkáit ismerjük, legalább címök szerint, de politikát tartalmazó töredékei is, mint csak imént hallók, a philologiai kritika által érintetlenül hagyva, ma is rendelkezésünkre állának.

De vannak helyek kútfontokban, a melyek tanuságtétele halomra dönti Zellernek egész érvelését. Sextos Empeirikos határozottan azt mondja, ²⁾ hogy Archelaos nem kevesbbé foglalkozott ethikával, mint a természet buvárlásával, és Diogenes Laertios ³⁾ nagyon tiszta forrásból merít, midőn oly irót ir ki, a ki szerint Archelaos nemcsak a szép, azaz az erkölcsi jó és a jog vagy igazságosság fölött, de a törvények fölött is bölcselkedett — *καὶ γὰρ περὶ νόμων περιουσιώφηκε καὶ καλῶν καὶ δικαίων.*

És e források tanuságtétele elég arra, hogy Archelaosban a politikai gondolkodót felismerjük. ⁴⁾ Ha Sallustios egy egész külön fejezetet szentelhetett *Περὶ θεῶν καὶ κόσμου* című művében az államformáknak: mért ne terjeszkedhetett volna ki Archelaos is a politikára a maga »*Περὶ φύσεως*«-ában?

nak, Anaximandrosnak és Empedoklesnek az állatvilág eredetére vonatkozó tanait Aristoteles szintén nem említi. — Hsl. e. szerző »The Failure of Geol. Attempts made by the Greeks« és D'Archiac *Paléont Strat. I. App. ez. művét.*

¹⁾ Archelaos bőven irhatott a törvényekről, az államintézmények keletkezéséről, fejlődéséről, relativ értékéről, a nélkül, hogy őt kellene ezért azon ethikai bölcsélet jelentékeny érdemű előbajnokául tekintelnünk, a mely ethikai bölcséletnek később Sokrates halhatatlan mestere lőn.

²⁾ *Advers. Mathem. VII, 14: τὸ καὶ φυσικὸν ἠθικὸν μετῆροχετο.*

³⁾ *Diog. Laert. II, 16: εἰσε δὲ καὶ οὗτος ἀφασθαι τῆς ἠθικῆς κ. τ. λ.*

⁴⁾ L. sz. »*Elem. d. Polit.*« 2. — Oncken: »*Die Staatsl. des Aristoteles*« című különben oly nagybecsű művében e kérdés belató tárgyalását ép úgy mellőzi, mint a Hippodamos előtti görög-politikai irodalom egyéb munkásainak kezdeményezéseit is.

Ime tehát, eltekintve a pythagoreiosoktól, mint a kiknek Stobaios által föntartott politikai töredékei, legalább jelen szerkezetökben, csaknem leküzdhetetlen philologiai gyanút ébreszthetnek — eltekintve mondom e töredékektől ¹⁾ — jelen rövid értekezésünk folyamában is, Hippodamosnak mint politikai írónak négy oly nagy nevű elődét bírtuk földeríteni, mint Herakleitos, Anaxagoras, Archelaos és Demokritos: vajjon mennyire kitégíthatnók még fogalmainkat a Hippodamos előtt élt görögök politikai irodalmáról? Ha nem lennének oly késő, oly kritikátlan compilerokra utalva, mint Diogenes Laertios és a lexikographok, — ha kényelmesen lapozgathatnánk Theophrastosnak, phaleroni Demetriosnak vagy Aristoxenosnak elveszett műveiben, ²⁾ mennyivel inkább kitégulna még az ódontság fénykorának ma már elfelejtett politikai íróira vonatkozólag a mi látóköreink?

De bevégezem értekezésemet. A magam részéről legalább teljesen beérem jelen alkalomból azzal, hogy Platon és Aristoteles korszakalkotó politikai műveinek irodalomtörténeti előcsarnokában csak ennyi ódon görög politikai gondolkodót is fölismerhettem.

¹⁾ L. föntebb. — »Elem. d. Pol.« 2. Hsl. e. Zeller értekezését a Pythagoreusokról, továbbá Baltzer tt. hh.

²⁾ Hsl. Diog. Laert. ii. hh. A »Περὶ νομοθεσίας« című művek, többek közt a phaleroni Demetriosé — szintén bőven tartalmazhattak oly adatokat, a melyek ha reánk szállottak volna, még jobban kitégíthatnák fogalmainkat a görög ódontság politikai irodalmának terjedelméről. — Hsl. e. Henkel és Hildenbrand ii. mm.

